IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 3, Issue 1, December 2023
Impact Factor: 7.301

राजर्षी शाहू महाराजांचे कायदे : सामाजिक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन

डॉ. संजय कशिनाथ पाटील
सहा. प्राध्यापक
पंकज कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, चोपडा जि.जळगाव

सारांश: भारतीय सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. १८९४ ते १९२२ या कालखंडात कोल्हापूर संस्थानचे राज्यकर्ते म्हणून त्यांनी सामाजिक विषमता, जातिभेद, अस्पृश्यता, अशिक्षण, स्त्रीविषयक अन्याय, सामाजिक बहिष्कार आणि आर्थिक शोषण यांसारख्या समस्यांच्या निर्मूलनासाठी राज्यसत्तेचा प्रभावी वापर केला. त्यांच्या कार्याचे वैशिष्ट्य असे की, त्यांनी सामाजिक सुधारणांचा प्रश्न केवळ वैचारिक प्रबोधन किंवा व्यक्तिगत सद्भावनेपुरता मर्यादित ठेवला नाही; तर कायदे, शासनादेश, प्रशासकीय यंत्रणा, शिक्षण, आर्थिक उपाय आणि सामाजिक प्रबोधन यांच्या माध्यमातून परिवर्तनाची प्रक्रिया संस्थात्मक करण्याचा प्रयत्न केला.स्त्रियांच्या संदर्भात विधवा पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाह, स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि सामाजिक शोषणाविरुद्ध केलेले कायदेशीर हस्तक्षेप त्यांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या व्यापक दृष्टिकोनाचे निदर्शक आहेत.

प्रस्तुत संशोधन लेखात राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रमुख कायदे व शासनादेशांचे सामाजिक न्याय, समता, शिक्षण, प्रतिनिधित्व, स्त्री-मुक्ती आणि जातिनिर्मूलन या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की शाहू महाराजांनी कायद्याचा वापर केवळ सामाजिक नियंत्रणासाठी केला नाही, तर विद्यमान विषम सामाजिक रचनेत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी केला. म्हणून त्यांचे कायदे कर्तृत्व हे भारतीय सामाजिक न्यायाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रयोगशील अध्याय ठरते.

की-वर्ड्स : राजर्षी शाहू महाराज, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक न्याय, कायदे, आरक्षण, शिक्षण, स्त्रीसक्षमीकरण, अस्पृश्यता, आंतरजातीय विवाह, सामाजिक समता.

I. प्रस्तावना

भारतीय समाजरचनेचा इतिहास हा सामाजिक विविधता आणि सामाजिक विषमता या दोन्हींचा इतिहास आहे. जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, सामाजिक बहिष्कार, स्त्रीविषयक असमानता, अशिक्षण आणि आर्थिक शोषण या समस्यांनी भारतीय समाजाच्या विकासाला दीर्घकाळ मर्यादा घातल्या. एकोणिसाव्या शतकात महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, लोकहितवादी, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी या विषमतेविरुद्ध वैचारिक आणि सामाजिक संघर्ष उभारला. या सुधारणावादी परंपरेला राज्यसत्तेचा आधार देऊन संस्थात्मक स्वरूप देणाऱ्या प्रमुख व्यक्तींमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांचे स्थान विशेष आहे.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 3, Issue 1, December 2023
Impact Factor: 7.301

राजर्षी शाहू महाराजांच्या २६ जुलै १९०२ च्या आरक्षण आदेशाला भारतीय सामाजिक न्यायाच्या इतिहासात विशेष महत्त्व आहे. या आदेशाद्वारे कोल्हापूर संस्थानातील शासकीय सेवांमधील ५० टक्के रिक्त जागा मागासवर्गीयांमधून भरण्याचे निर्देश देण्यात आले. आदेशामध्ये विभागप्रमुखांनी नियुक्त्यांचा त्रैमासिक अहवाल सादर करण्याची तरतूदही होती. त्यामुळे हा आदेश केवळ घोषणात्मक स्वरूपाचा नसून अंमलबजावणीची प्रशासकीय यंत्रणा असलेला धोरणात्मक हस्तक्षेप होता. महाराष्ट्र शासनाच्या एका अधिकृत राजपत्रीय दस्तऐवजात १९०२ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात सार्वजनिक रोजगारातील आरक्षणासंबंधी दोन अधिसूचना जारी झाल्याचा उल्लेख आढळतो. त्याचप्रमाणे १९१७ मध्ये प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याचा निर्णय हा सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील दुसरा महत्त्वाचा टप्पा होता. शिक्षणाशिवाय वंचित समाजाला सामाजिक व आर्थिक प्रगतीची संधी मिळणार नाही, हे शाहू महाराजांनी ओळखले होते. २४ जुलै १९१७ च्या आदेशानंतर करवीर इलाख्यात मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण लागू करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली.

शाहू महाराजांच्या सामाजिक विचारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे “सामाजिक प्रश्नांचा राज्यकारभाराशी संबंध” त्यांनी स्पष्टपणे ओळखला. सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी समाजसुधारकांचे प्रबोधन आवश्यक असले, तरी सामाजिक रूढींची संस्थात्मक शक्ती मोडण्यासाठी कायदेशीर हस्तक्षेप आवश्यक आहे, अशी त्यांच्या धोरणाची दिशा होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या राजर्षी शाहू महाराज अभ्यास केंद्राने त्यांचे कार्य सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून अधोरेखित केले असून, त्यांनी शिक्षण, सामाजिक न्याय, दलित, शेतकरी, आदिवासी, भटक्या-विमुक्त समूह आणि महिलांच्या उन्नतीसाठी राज्याच्या माध्यमातून ठोस उपाय केले असल्याचे नमूद केले आहे

शाहू महाराजांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो—कायदा सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन होऊ शकतो का? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी शाहू महाराजांनी केलेले कायदे आणि शासनादेश अभ्यासणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

II. संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची चार प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक न्यायविषयक दृष्टिकोनाचा आणि त्यांच्या प्रमुख कायदे व शासनादेशांचा अभ्यास करणे.
2. शिक्षण, आरक्षण आणि प्रतिनिधित्वासंबंधी शाहू महाराजांच्या धोरणांचे सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे.
3. स्त्रीविषयक कायदे, आंतरजातीय विवाह, अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सामाजिक शोषणविरोधी उपाययोजनांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
4. राजर्षी शाहू महाराजांच्या कायद्यांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान आणि आधुनिक सामाजिक न्यायाच्या संदर्भातील प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

III. संशोधन गृहीतके

प्रस्तुत अभ्यासासाठी चार गृहीतके मांडण्यात येत आहेत :

1. राजर्षी शाहू महाराजांनी कायद्याचा वापर सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी प्रभावी प्रशासकीय साधन म्हणून केला.
2. शाहू महाराजांचे आरक्षण व शिक्षणविषयक धोरण सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांना समान संधी आणि सार्वजनिक जीवनात प्रतिनिधित्व मिळवून देणारे ठरले.
3. स्त्रीविषयक आणि आंतरजातीय विवाहासंबंधी कायद्यांनी तत्कालीन पुरुषप्रधान व जातिनिष्ठ सामाजिक व्यवस्थेला संस्थात्मक आव्हान दिले.
4. शाहू महाराजांच्या कायद्यांनी सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठा आणि समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेच्या निर्मितीस दीर्घकालीन वैचारिक व संस्थात्मक आधार दिला.

IV. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि चिकित्सक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.या अभ्यासात प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. कोल्हापूर संस्थानातील शासनादेश, राजाज्ञा, गॅझेट, तत्कालीन दस्तऐवज आणि उपलब्ध ऐतिहासिक नोंदी हे प्राथमिक स्वरूपाचे स्रोत आहेत. राजर्षी शाहू महाराजांवरील चरित्रग्रंथ, संशोधनग्रंथ, विद्यापीठीय अभ्याससाहित्य, संशोधन लेख आणि अधिकृत संस्थांची माहिती हे दुय्यम स्रोत म्हणून वापरण्यात आले आहेत.

V. विषय विश्लेषण

- **राजर्षी शाहू महाराजांचा सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन**

राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक विचारांचा केंद्रबिंदू सामाजिक समता आणि मानवी प्रतिष्ठा हा होता. त्यांना सामाजिक परिवर्तन म्हणजे केवळ काही रूढी बंद करणे असे वाटत नव्हते. सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजातील वंचित घटकांना शिक्षण, रोजगार, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याची समान संधी मिळणे होय.त्यांच्या धोरणात राज्यसत्ता ही सामाजिक न्यायाचे साधन बनते. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचे वैशिष्ट्य "कल्याणकारी राज्याच्या प्राथमिक स्वरूपाचा प्रयोग" असेही विश्लेषित करता येते.

त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करणाऱ्या संस्थात्मक स्रोतांमध्ये त्यांनी सामाजिकदृष्ट्या वंचित समूहांच्या उन्नतीसाठी शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि सामाजिक सुधारणा यांना जोडले असल्याचे स्पष्ट केले आहे. यावरून असे म्हणता येते की शाहू महाराजांच्या सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत केवळ आर्थिक मदत नव्हती; तर संधींचे पुनर्वितरण आणि सामाजिक सत्तासंबंधांमध्ये परिवर्तन हा त्याचा मुख्य आशय होता.

- **१९०२ चा आरक्षण आदेश : सामाजिक प्रतिनिधित्वाची क्रांतिकारी संकल्पना**

राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक न्यायविषयक कार्यामध्ये २६ जुलै १९०२ चा आरक्षण आदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे.या आदेशात म्हटले आहे :"His Highness is pleased to direct that from the date of this order 50% of the vacancies that may occur shall

ISSN 2581-9429 IJARSCT

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 3, Issue 1, December 2023 Impact Factor: 7.301

be filled by recruits from among the backward classes."1— Kolhapur State Gazette, 26 July 1902 या आदेशाचा अभ्यास केवळ "५० टक्के आरक्षण" एवढ्यापुरता करणे योग्य ठरणार नाही. त्यामागील सामाजिक संदर्भ समजून घेणे आवश्यक आहे.शाहू महाराजांच्या लक्षात आले होते की शिक्षणाच्या संधी वाढविल्या तरी शिक्षित वंचित समाजाला शासकीय सेवेत प्रवेश मिळत नसेल तर शिक्षणाचे सामाजिक रूपांतर होणार नाही. म्हणून शिक्षण आणि रोजगार यांना जोडणे आवश्यक होते. "आदेशात विभागांमध्ये मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण ५० टक्क्यांपेक्षा कमी असल्यास पुढील नियुक्ती मागासवर्गीय उमेदवाराची करण्याचे निर्देश होते. तसेच विभागप्रमुखांनी नियुक्त्यांचा त्रैमासिक अहवाल सादर करावा, अशी प्रशासकीय तरतूद होती." 2 यातून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात.पहिली म्हणजे, शाहू महाराजांनी प्रतिनिधित्वाला सामाजिक न्यायाचा भाग मानले.दुसरी म्हणजे, त्यांनी आरक्षणाची घोषणा करून थांबण्याऐवजी अंमलबजावणीची प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण केली. 'महाराष्ट्र शासनाच्या एका अधिकृत राजपत्रीय दस्तऐवजात २६ जुलै १९०२ आणि २ ऑगस्ट १९०२ रोजी कोल्हापूर संस्थानात सार्वजनिक रोजगारातील आरक्षणासंबंधी अधिसूचना जारी झाल्याचा उल्लेख आहे.'3 त्यामुळे १९०२ चा आदेश हा केवळ रोजगार धोरण नव्हता तो सामाजिक सत्तासंबंध बदलण्याचा प्रयत्न होता.शिक्षण ,रोजगार ,आर्थिक स्वावलंबन , सामाजिक प्रतिष्ठा , सार्वजनिक प्रतिनिधित्व ही परिवर्तनाची साखळी शाहू महाराजांच्या धोरणातून दिसून येते.

- **मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण : सामाजिक परिवर्तनाचा पाया**

शाहू महाराजांच्या मते सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी शिक्षण हे सर्वाधिक प्रभावी साधन होते.त्यांनी प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करण्याच्या दिशेने ठोस पावले उचलली. २४ जुलै १९१७ च्या आदेशात करवीर इलाख्यात प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करण्याची योजना जाहीर करण्यात आली. त्यांच्या शिक्षणविषयक भूमिकेचे वर्णन करताना पुढील वाक्य उद्धृत केले जाते :"शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत आहे."4 असे मत राजर्षी शाहू महाराज यांनी व्यक्त केले. या विधानामध्ये त्यांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या संपूर्ण विचारसरणीचा गाभा दिसून येतो.

शिक्षणामुळे व्यक्तीला ज्ञान प्राप्त होते; परंतु शाहू महाराजांच्या दृष्टिकोनातून त्याचे महत्त्व यापेक्षा व्यापक होते. शिक्षणामुळे सामाजिकदृष्ट्या वंचित व्यक्तीला स्वतःच्या परिस्थितीचे आकलन होते, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात, सामाजिक आत्मविश्वास निर्माण होतो आणि पारंपरिक सामाजिक अधीनतेला आव्हान देता येते.

शाहू महाराजांनी शिक्षणाचा प्रसार करताना शाळा सुरू करण्याबरोबरच वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती आणि वंचित विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सुविधा निर्माण केल्या. संस्थात्मक स्रोतांनुसार त्यांनी दुर्गम भागात शाळा आणि विविध समाजघटकांसाठी वसतिगृहे स्थापन केली.यामुळे त्यांचे शिक्षण धोरण हे केवळ शाळा उघडण्याचे धोरण नव्हते, तर सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांना शिक्षण घेण्यास सक्षम करणारे व्यापक धोरण होते.

- **६.४ शिक्षण आणि आरक्षण यांचा परस्परसंबंध**

शाहू महाराजांच्या धोरणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शिक्षण आणि आरक्षण या दोन उपाययोजना स्वतंत्र नव्हत्या.आरक्षणासाठी पात्र होण्यासाठी शिक्षण आवश्यक होते आणि शिक्षण घेतल्यानंतर सार्वजनिक सेवेत प्रवेश मिळणे आवश्यक होते.त्यामुळे त्यांची धोरणात्मक दिशा स्पष्ट होते.मोफत शिक्षण , शैक्षणिक पात्रता , रोजगारातील संधी , प्रतिनिधित्व , सामाजिक सक्षमीकरण याच कारणामुळे १९०२ च्या आरक्षण आदेशाचा आणि १९१७ च्या शिक्षणविषयक कायद्याचा एकत्रित अभ्यास करणे आवश्यक

आहे.आरक्षणाने संधी उपलब्ध करून दिली आणि शिक्षणाने त्या संधीचा लाभ घेण्याची क्षमता निर्माण केली.ही बाब त्यांच्या सामाजिक न्यायाच्या धोरणाला अधिक व्यापक बनवते.

- **विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा : स्त्रीच्या सामाजिक अस्तित्वाला कायदेशीर मान्यता**

भारतीय समाजव्यवस्थेत विधवांचे जीवन अनेक सामाजिक बंधनांनी नियंत्रित केले जात होते. विधवेला पुनर्विवाहाचा अधिकार नाकारणारी मानसिकता तिच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर गंभीर मर्यादा आणत होती.

"शाहू महाराजांनी १९१७ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा केला."5 हा कायदा केवळ विवाहसंस्थेतील बदल नव्हता. त्यामागे स्त्रीला स्वतंत्र सामाजिक व्यक्ती म्हणून मान्यता देण्याचा विचार होता. विधवा स्त्रीला पुनर्विवाहाचा अधिकार मिळणे म्हणजे विधवा = सामाजिकदृष्ट्या निष्क्रिय व्यक्ती या पारंपरिक कल्पनेला कायदेशीर आव्हान देणे होय.

शाहू महाराजांच्या या धोरणात स्त्रीच्या जीवनाचा निर्णय केवळ कुटुंब किंवा धर्मरूढींनी ठरवू नये, तर स्त्रीला स्वतःच्या जीवनाविषयी निर्णय घेण्याची संधी असावी, असा आधुनिक दृष्टिकोन दिसून येतो.

- **आंतरजातीय विवाहाचा कायदा : जातिव्यवस्थेच्या सामाजिक पुनरुत्पादनाला आव्हान**

जातिव्यवस्थेची सातत्यता टिकविण्यात विवाहसंस्थेची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. जातीतच विवाह करण्याची पद्धत सामाजिक गटांचे विभाजन कायम ठेवते. शाहू महाराजांनी या समस्येचे मूळ ओळखले. "१२ जुलै १९१९ रोजी आंतरजातीय विवाहास कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा केला."6 या कायद्याचे महत्त्व केवळ विवाहाला मान्यता देणे एवढे नव्हते. "विवाहाच्या माध्यमातून जातीय सीमा ओलांडण्याचा कायदेशीर मार्ग उपलब्ध करून देणे हा त्याचा सामाजिक आशय होता. याच संदर्भात शाहू महाराजांची भूमिका स्पष्ट करणारा एक महत्त्वाचा विचार असा होता की जातिभेद टिकविणाऱ्या सामाजिक बंधनांमध्ये "बेटीबंदी" महत्त्वाची आहे. त्यामुळे आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे हे जातिभेद कमी करण्याचे साधन ठरू शकते, अशी त्यांची भूमिका होती."7 यातून पुढील परिवर्तन समोर येते :जातीय विवाहाची सक्ती , आंतरजातीय विवाहाची कायदेशीर शक्यता , सामाजिक संपर्क , जातीय भिंती कमकुवत होणे.अशा प्रकारे विवाहसंस्थेच्या माध्यमातून जातिनिर्मूलनाच्या प्रक्रियेला कायदेशीर आधार देण्याचा शाहू महाराजांचा प्रयत्न दिसतो.

- **स्त्रीच्या घटस्फोटाच्या अधिकारासंबंधी कायदेशीर हस्तक्षेप**

शाहू महाराजांच्या स्त्रीविषयक सुधारणांमध्ये विवाहसंस्थेतील स्त्रीच्या अधिकारांचा प्रश्नही महत्त्वाचा होता. १९१९ मध्ये स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार देणाऱ्या कायदा केला. या कायद्याचे सामाजिक महत्त्व असे की, विवाह ही संस्था केवळ स्त्रीच्या आयुष्यावर एकतर्फी नियंत्रण ठेवणारी संस्था राहू नये, यासाठी कायदेशीर संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.यातून शाहू महाराजांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोनातील एक मूलभूत बाब स्पष्ट होते.स्त्री ही केवळ पत्नी किंवा कुटुंबातील सदस्य नसून स्वतंत्र अधिकार असलेली व्यक्ती आहे.ही भूमिका त्या काळाच्या सामाजिक संदर्भात अत्यंत परिवर्तनवादी होती.

- **अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सामाजिक समानता**

शाहू महाराजांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या कार्यक्रमातील अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे अस्पृश्यता निर्मूलन.अस्पृश्यता ही केवळ धार्मिक किंवा सामाजिक कल्पना नव्हती. तिच्यामुळे सार्वजनिक सुविधा, शिक्षण, सामाजिक संपर्क आणि प्रतिष्ठा यांपासून मोठ्या समूहाला दूर ठेवले जात होते.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 3, Issue 1, December 2023
Impact Factor: 7.301

"शाहू महाराजांनी अस्पृश्य समाजाच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले. उपलब्ध नोंदीनुसार २४ नोव्हेंबर १९११ रोजी संस्थानातील अस्पृश्य वर्गासाठी सर्व प्रकारचे शिक्षण मोफत करण्याचा निर्णय घेतला आणि विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात आल्या.याशिवाय अस्पृश्य मुलांच्या स्वतंत्र शाळांची पद्धत बंद करून त्यांना मुख्य प्रवाहातील शिक्षणात आणण्याचा प्रयत्न झाल्याचे विविध स्रोतांमध्ये नमूद आहे."८ याचा सामाजिक अर्थ अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

समान शिक्षण, समान सामाजिक संपर्क , सामाजिक आत्मविश्वास,अस्पृश्यतेला आव्हान अशा प्रक्रियेतून सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

- **वेठबिगारीविरोधी कायदेशीर हस्तक्षेप**

वेठबिगारी ही आर्थिक शोषणाची तसेच सामाजिक अधीनतेची व्यवस्था होती. व्यक्तीच्या श्रमावर तिच्या इच्छेविरुद्ध नियंत्रण ठेवणे म्हणजे तिच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर आघात करणे होय."शाहू महाराजांनी वेठबिगारीविरोधात कायदेशीर व प्रशासकीय हस्तक्षेप केला. ७ जून १९२० रोजी सक्तीची वेठबिगार बंद करण्यासंबंधी राजाज्ञा जारी करण्यात आली."९ या उपायाकडे केवळ श्रमविषयक सुधारणा म्हणून पाहणे अपुरे ठरेल.वेठबिगारीविरोधी भूमिका म्हणजे श्रमाचे स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वावलंबन, मानवी प्रतिष्ठा या तीन मूल्यांचे संरक्षण होय.म्हणून शाहू महाराजांचे सामाजिक परिवर्तनाचे धोरण आर्थिक न्यायाशीही जोडलेले होते.

- **सामाजिक परिवर्तनासाठी कायद्याची भूमिका**

राजर्षी शाहू महाराजांच्या कायद्यांचे एकत्रित विश्लेषण केल्यास त्यांच्या कार्यपद्धतीतील मूलभूत वैशिष्ट्य स्पष्ट होते.त्यांनी कायद्याचा उपयोग तीन पातळ्यांवर केला : पहिली पातळी — संरक्षण -विधवा, स्त्रिया, अस्पृश्य आणि शोषित घटकांना संरक्षण. दुसरी पातळी — संधी- शिक्षण, रोजगार आणि आरक्षणाच्या माध्यमातून संधींची निर्मिती.तिसरी पातळी — सामाजिक रचना बदलणे-आंतरजातीय विवाह, अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सामाजिक समानतेच्या माध्यमातून पारंपरिक सामाजिक रचनेत बदल.म्हणून शाहू महाराजांचे कायदे हे केवळ "सुधारणा करणारे कायदे" नव्हते ते "सामाजिक पुनर्रचना करणारे कायदे" होते.

- **आधुनिक भारतातील प्रासंगिकता**

आज भारतात सामाजिक न्याय, आरक्षण, महिला प्रतिनिधित्व, शिक्षणातील समान संधी, सामाजिक समावेशन आणि वंचित घटकांचे सक्षमीकरण हे प्रश्न महत्त्वाचे आहेत.या पार्श्वभूमीवर शाहू महाराजांच्या विचारांचे महत्त्व पुढील बाबींमध्ये दिसते :

समानता : सर्वांना समान संधी मिळण्यासाठी सामाजिक अडथळे दूर करणे.

सकारात्मक भेदभाव : ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित समूहांसाठी विशेष संधी निर्माण करणे.

शिक्षण : सामाजिक परिवर्तनाचे मूलभूत साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहणे.

प्रतिनिधित्व : शासनव्यवस्थेत विविध सामाजिक समूहांचा सहभाग सुनिश्चित करणे.

स्त्री स्वातंत्र्य : स्त्रीला कायदेशीर व सामाजिक अधिकार देणे.

मानवी प्रतिष्ठा : अस्पृश्यता आणि शोषणाला विरोध करणे.

या सर्व बाबी आजच्या भारतीय लोकशाहीतील सामाजिक न्यायाच्या चर्चेशी संबंधित आहेत.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 3, Issue 1, December 2023
Impact Factor: 7.301

VI. निष्कर्ष

राजर्षी शाहू महाराजांच्या कायद्यांचा अभ्यास केला असता हे स्पष्ट होते की, त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाला राज्यसत्तेची संस्थात्मक शक्ती प्रदान केली. त्यांच्या आधी सामाजिक सुधारकांनी जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रीविषयक अन्याय वैचारिक संघर्ष केला होता, शाहू महाराजांनी या विचारांना कायदे, शासनादेश आणि प्रशासकीय धोरणांचा आधार दिला.

१९०२ चा आरक्षण आदेश सामाजिक प्रतिनिधित्वाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होता. आदेशात ५० टक्के रिक्त पदे मागासवर्गीयांमधून भरण्याचे निर्देश देण्यात आले आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रशासकीय अहवालाची व्यवस्था करण्यात आली

१९१७ चे मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील मूलभूत पाऊल होते. शिक्षण हे वंचित समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीचे साधन आहे, हा विचार त्यांच्या धोरणात स्पष्ट दिसतो.

विधवा पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाह आणि स्त्रीच्या वैवाहिक अधिकारांसंबंधी केलेल्या उपायांनी स्त्रीच्या सामाजिक स्थानाला कायदेशीर आधार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या दिशेने शिक्षण, सार्वजनिक जीवनातील सहभाग आणि सामाजिक समतेवर दिलेला भर हा जातीय विषमतेविरुद्धचा संस्थात्मक संघर्ष होता. त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासाची चारही गृहीतके व्यापक अर्थाने समर्थित होतात.

शाहू महाराजांनी कायद्याचा वापर सामाजिक नियंत्रणापेक्षा सामाजिक न्यायाचे साधन म्हणून केला. त्यांनी वंचित समूहांना केवळ संरक्षण दिले नाही, तर शिक्षण, रोजगार आणि प्रतिनिधित्वाच्या माध्यमातून त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला.

स्त्रीविषयक कायद्यांनी पितृसत्ताक सामाजिक रचनेला आव्हान दिले आणि आंतरजातीय विवाहाच्या कायद्याने जातीय सीमांना प्रश्नांकित केले.

म्हणूनच राजर्षी शाहू महाराजांचे कायदे भारतीय सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात “कायदा हा सामाजिक मुक्तीचा आणि सामाजिक न्यायाचा प्रभावी साधन होऊ शकतो” याचे ऐतिहासिक उदाहरण म्हणून अभ्यासले पाहिजेत.

संदर्भ सूची

1. Kolhapur State Gazette, General Department, Notification No. 11, 26 July 1902
2. कित्ता
3. https://prsindia.org/files/bills_acts/bills_states/maharashtra/2014/Ord14of2014MH.pdf
4. पानसरे, गोविंद (1997), राजर्षी शाहू : वसा आणि वारसा, इचलकरंजी : प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, समाजवादी प्रबोधिनी, पृ.११.
5. नांदवडेकर, डॉ.व्ही.डी.: आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास , शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय, कोल्हापूर, पृ. ४८
6. दै. लोकमत दि.२६ जून २०२४
7. https://thesatyashodhak.com/what-was-shahu-maharajs-historic-1902-reservation-order/
8. दै. लोकसत्ता दि.६ मे २०२३
9. https://muktivimarsh.in/rajshree-shahu-role-and-work-in-education/